

OLBIA AND THE SCYTHIANS IN THE V CENTURY BC.
ON THE QUESTION OF THE SCYTHIAN «PROTECTORATE»

There are two extreme points of view about the Scythian «protectorate» over Olbia. The argumentation of supporters of «protectorate» has obtained a wide and deep coverage in the literature, but it can hardly be said the same about their opponents. The present article is devoted namely to clarifying the position of the last. Because there are no direct evidences for the existence of the Scythian «protectorate» over Olbia, the supporters of this hypothesis give an indirect argumentation, which is mainly based on archaeological facts and alleges the complexity of their action, being supposedly present. But the careful analysis of those facts reveals their nonsimultaneity and a possibility of another interpretation. Thereby, the principle of complexity in the system of proofs of the existence of the «protectorate» falls away.

In view of instability of the interpretation of historical reconstructions based on the Scythian story by Herodotus, the existing archaeological facts quite allow us to hold the opinion that the life of Olbia from the third quarter till the first one of the V century BC was characterized by a peaceful independent development of the city-state, connected with the formation of Olbia as a town.

О.В. Гудкова

ПРО УЧАСТЬ САРМАТІВ У ВИНИКНЕННІ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті переглянуто поширену думку стосовно значної ролі сарматів у створенні черняхівської культури. Аналіз найраніших поховальних комплексів спростовує це твердження.

Сучасні дослідники оцінюють роль сарматів у складанні поліетнічної черняхівської культури як досить значну. Сарматів включають до числа її творців, а їхніх нащадків вважають частиною носіїв цієї культури. Однак існуючі дослідження цього питання належать до культури в цілому. В результаті питання вирішується без урахування її еволюції й висновки виявляються надто узагальненими для того, щоб бути точними. Сучасний стан розробки датування черняхівських старожитностей дозволяє розглянути проблему детальніше, зокрема щодо початкової стадії культури.

Зусиллями багатьох археологів на могильниках виділено найраніші поховання. Нами було складено їх зведений перелік, і ці матеріали стали фактологічною базою статті.

Зазначимо, що розходження у різних дослідників абсолютних дат початку черняхівської культури, що складають близько півстоліття, не мають значення. Верхньою хронологічною межею досліджуваного матеріалу ми вважаємо час закінчення «готських» або «скіфських» війн варварів з Римською імперією, тобто приблизно 270 рік. Це важлива історична межа у розвитку черняхівської культури: з того часу почався період її спокійного розвитку в умовах мирного життя. Ареал культури в основному склався, і тільки в Буджаку та Трансильванії черняхівське населення з'явилось дещо пізніше — в IV ст. Культура вступила у стадію свого розквіту. В тому періоді відбувалося творче засвоєння всього культурного надбання, здобутого черняхівськими племенами під час війн та розселення на великому просторі.

Основу статті склали, здебільшого, уже опубліковані матеріали могильників Городниця, Данчени (похов. 10, 36, 58, 64, 79, 122, 128, 153, 154, 169, 203, 234, 241, 254, 292, 311, 326, 371, 394), Журавка (похов. 21, 33), Завадівка (похов. 2, 5), Косаново (похов. 19, 20, 32), Кринички (похов. 4), Оселівка (похов. 8, 17, 22, 42, 58, 59, 63, 66, 70), Привільне (похов. 6), Раковець Чеснівський (похов. 4), Ромашки (по-

хов. 41, 43), Романківці (похов. 47, 105), Ружичанка (похов. 8, 11, 13, 21—25, 50), Токи (похов. 7), Тиргшор (похов. 25, 26., 30, 31, 33, 47, 55, 84, 89, 112), Черняхів (257), разом 63 поховання. Щоправда, у деяких випадках рівень видань такий (наприклад Будешти), що їх використання виявилось непродуктивним і могло призвести до викривлень. Про пам'ятки Журавка, Рижівка, Токи, Чернелів Руський є лише непрямі свідчення. Крім того, притягнуто дані стосовно деяких могильників, матеріали з яких не можна поділити на комплекси: Городище, Дерев'яне, Козія-Яси, Новоолександрівка, Псари, Тодірень.

Питання щодо сарматського впливу звичайно вирішують виходячи з того, що сармати-кочовики найбільш відчутно могли передати свій культурний спадок осілим черняхівським племенам у поховальному обряді (форма могильної споруди, поза похованого, ритуал, поховальний інвентар). Крім того, його намагаються вловити за наявністю специфічних прикрас, приналежності костюму, ритуальних речей. Чіткою сарматською ознакою є штучна деформація черепа. Крім того, сарматський вплив вдається простежити деякою мірою у ліпній кераміці.

Існує думка, що частина зі згаданих ознак не безперечно сарматські. О.О. Гей вважає, що північне орієнтування, підбої та заплічка в могилах, розташування рук на животі або в області тазу, сліди дії вогню (деревне вугілля та попіл у заповненні могили) були притаманні не тільки сарматському поховальному обряду, але відомі й у пізніх скіфів¹. Для ранньочерняхівських поховань, що аналізуються, запозичення цих рис у пізніх скіфів практично неможливе. У кожному разі їх могли принести з півдня тільки сармати.

Румунські археологи зараховують до сарматських елементів кістяні пірамідальні підвіски з циркульним орнаментом, намиста та підвіски-мушлі². Стосовно останніх це дійсно виглядає переконливо. Про пірамідальні підвіски існують й інші думки. Сарматський звичай виявляється, мабуть, і тоді, коли намистом обшито поділ одягу та халяви чобітків (або низу шаровар), як це дійсно характерне для сарматського костюму.

Специфічною рисою черняхівського поховального обряду є біритуалізм, співіснування поховань з кремацією та інгумацією. Г.Б. Федоров висловив думку, що звичай тілопокладення є прямою сарматською спадщиною³. Цей погляд зберігся донині без будь-яких заперечень, але й не отримав дальшої підтримки. Серед проаналізованих нами поховань кремація та інгумація подані приблизно у рівній кількості. Отже, згідно з Г.Б. Федоровим, сармати вже на ранньому етапі розвитку черняхівської культури у кількісному відношенні склали значну частину її носіїв, а їх вплив мав сильно позначитися на її матеріальній культурі. Це могло бути тільки в тому разі, якщо з черняхівськими пам'ятками хронологічно стикався раніший, достатньо значний пласт сарматських старожитностей. Слід роздивитися, чи так це.

Зоною формування черняхівської культури вважають Верхнє Подністров'я, Поділля, Волинь, Дністро-Прутське міжріччя⁴. Включення в цю територію останнього району виглядає непереконливо. Черняхівських пам'яток, що на рівні сучасної методики дагуваня можуть бути визначені як ранні, там не відомо⁵. Відповідно до аналізу розповсюдження сарматських старожитностей⁶, на Верхньому Дністрі є невеликі могильники біля сіл Киселів (7 поховань)⁷, Острівець (Острівець-Вертеба — 10 поховань, Острівець-Олеччина — 4 поховання)⁸ і Ленківці⁹. З них лише Киселів належить до I—II ст. н. е., а верхня дата поховань в Острівці та Ленківцях — не пізніше початку II ст. Поховання в Грушці на Середньому Дністрі дагується другою половиною I — початком II ст. н. е.¹⁰. Таким чином, ці пам'ятки за часом свого існування не можуть мати відношення до складання черняхівської культури. В північній та центральній частинах лісостепового міжріччя Дніпра та Дністра сарматських поховань не зафіксовано. На правобережжі Середньої Наддніпряниці відомі пам'ятки: Калантаїв, Цвітна, Журавка — курган 406, Ружичанка, Райгород, Ємчиха, Маслівка, Кагарлик. Питання щодо їх хронологічного співвідношення з черняхівською культурою докладно розглянуто М.В. Щукіним¹¹. Вій дійшов висновку, що тут між сарматськими та черняхівськими старожитностями достатньо виразно прослідковується часовий розрив. На південному Поділлі сарматські старожитності одиничні й належать до I—II ст. Це Трояни та Могильно¹². В районі більш значного розповсюдження сарматських старожитностей опинилися лише кілька ранніх черняхівських пам'яток: Будешти, Данчени, Ханска Лутерія, а на Дніпрі в степу — Башмачка (ранній шар укріплення).

І все ж, незважаючи на малу кількість передуючих за часом сарматських пам'яток, деякі риси сарматської поховальної традиції фіксуються на ранніх могильниках. Вони потребують обліку та узагальнення. Майже всі тілопокладення здійснені в простій ґрунтовій ямі овальної або підпрямокутної форми. Це настільки універсальна форма могили, що сама по собі вона не дає ніякої етнокультурної інформації. Однак, за спостереженнями Б.В. Магомедова, що ґрунтуються на матеріалах Північно-Західного Причорномор'я, такі ями утворюють разом із тілоспаленими окрему (третю в його класифікації) групу поховань. Вона пов'язана за походженням в основному з «германськими племенами, що переселилися з Надвіслянщини»¹³. В етнокультурному відношенні виразна яма із заплічками, тобто з заглибленнями у долівці. Цю конструкцію вважають сарматською за походженням. Вона є в похованнях Данчени 128 та Оселівка 58. Того ж походження й підбій на могильнику Романківці, поховання 47.

Орієнтування похованих переважно північне з невеликими сезонними відхиленнями. Довгий час уважалось, що воно генетично може брати початок лише від сарматів. Однак тепер це вже не виглядає однозначно, тому що північне орієнтування відомо й у гото-гепідського населення¹⁴. Орієнтування у південному румбі більш певно може бути пов'язане з сарматами. Поховання в Городищі орієнтоване на південь-південь-схід, в Оселівці 58 та в Псарах — на південний захід. Західне орієнтування в похованні 257 Черняхівського могильника не піддається однозначній інтерпретації.

Переважаюча поза похованих — витягнута на спині, як звичайно в черняхівській культурі. Відхилень від цього правила небагато. В Данченах, поховання 241, кістяк дитини лежав у слабоскорченому стані з легким поворотом на правий бік. Одне поховання в Псарах було скорченим. Схрещені в гомілках (мабуть, зв'язані) ноги зафіксовано в Романківцях, поховання 105. Положення рук на грудях кистями біля ключиць мало місце в похованні 43 того ж могильника. Зігнуту ліву руку з кистю на поясі зафіксовано в Городищі. В похованні 257 Черняхівського могильника кисть правої руки лежала на стегні. Всі ці деталі звичайно пов'язують із сарматами.

Деревне вугілля в заповненні могили знайдено в похованнях Данчени 10, Оселівка 58, Ружичанка 13 (з попелом), Черняхів 257. На Данченському могильнику в похованні 10 зафіксовано шгучну деформацію черепа.

Наявність предметів поховального інвентарю, який може бути співвіднесений з сарматською культурою, дещо доповнює картину. Такими є бронзові «скроневі кільця» із зав'язаними кінцями, що їх іноді називають сережками-кільцями¹⁵. Як сережки їх визначають й у сарматській культурі, де вони існують протягом усього пізньо-сарматського періоду¹⁶. Вони відомі у Данченському могильнику в похованнях 371 та 292. В останньому на такому кільці була підвіска у вигляді секири, яка цілком чужа для сарматів, але вказує на північно-західні та західні зв'язки. Про це ж свідчить наявність в цьому комплексі срібних відерцеподібних та бурштинової підвісок. Таке ж кільце знайдено на цьому могильнику в похованні 64 з кремацією. Все це ставить під сумнів однозначне етнокультурне тлумачення знахідки «скроневих кільць» у зазначеному речовому контексті. Мушлю-підвіску знайдено в Косанові, поховання 20, кістяку пірамідальну підвіску з циркульним орнаментом — в Тиргшорі, поховання 55. Всі ці нечисленні речі виявлено не в тих похованнях, в конструкції яких та в обряді вище було відзначено сарматські риси. Очевидно, одинична наявність такого інвентарю — це більше дань моді або їх поява якоюсь мірою є випадковою й великого значення не має.

Дослідники впевнено вважають сарматським звичай покладати до поховання напутню або жертвину їжу у вигляді шматка м'яса дрібної худоби, іноді з ножом у ньому. Залишки сповинутої тушки барана (досить незвичайний випадок) знайдено в могильнику Романківці в похованні 105.

Всі розглянуті ознаки, які з більшою чи меншою впевненістю можна пов'язати з сарматською культурою, представлені в похованнях як одиничні явища й часто поєднуються у них з ознаками зовсім іншого, прибалтійського та європейського, походження. У похованні 257 Черняхівського могильника сарматських ознак дві: вугілля в заповненні могили та положення кисті руки на стегні. У похованні Данчени 10 та Оселівка 58 їх представлено в концентрованому вигляді. Поховання в Данченах жінки з навмисне деформованим черепом, орієнтуванням на південь-південь-схід, зігнутою правою рукою, покладеною на живіт, та залишками вогнища під кістяком в

області грудей виглядає значною мірою по-сарматськи. Яскравою ілюстрацією процесу культурної інтеграції є наявність у цьому ж похованні вельбарського ліпного посуду та гончарного келиха пшеворського вигляду¹⁷. Поєднання сарматських та вельбарських ознак є й у згаданому похованні в Оселівці. Тут кістяк дитини сильно зітлів та, крім того, був навмисне зруйнований, що не завадило зробити важливі спостереження. Могила мала по периметру заплічка. Орієнтування південно-західне. У потривоженому заповненні були знайдені деревні вултики та кістки худоби — залишки жертвовної їжі. З цими сарматськими рисами поєднуються перекриття непорушеного посуду в ногах похованого плоским камінням. Крім того, під час засипання могили після навмисного руйнування до неї скинули два скупчення каменів — найімовірніше, залишки зруйнованої кам'яної конструкції.

Зробимо деякі висновки. В основній частині ареалу ранніх черняхівських пам'яток не було масиву попередніх сарматських старожитностей, достатньо масштабного, щоби сармати кількісно стали помітною частиною носіїв черняхівської культури. Тому практично неймовірно, що обряд поховання з інгумацією склався в черняхівській культурі на сарматській основі та є вкладом сарматів у її вигляд. У поховальному обряді сарматські ознаки відмічено в 14 похованнях з 53 проаналізованих. Лише у двох похованнях поєднуються по дві такі ознаки. Лише їх можна розглядати, як ті, що належали людям, яких родичі сприймали як пов'язаних з сарматським культурним середовищем. Цікаво, що одне з поховань належить жінці, а друге — малій дитині. Мізерність та неяскість сарматських рис дозволяють дійти таких висновків. По-перше, підтверджується, що обряд інгумації в черняхівській культурі походить не від сарматів. По-друге, очевидно, що на ранній стадії культури існувала деяка взаємодія носіїв черняхівської та сарматської культур. Однак вона була не дуже сильна та, скоріш за все, не виходила за межі звичайних поверхових контактів між сусідніми етносами. В цілому стає ясным, що в початковому культурному імпульсі, який лежав в основі формування черняхівської культури, сармати не були вагомою складовою частиною та мало вплинули на вигляд культури на її ранній стадії. В черняхівських поховальних пам'ятках того часу сарматські риси сильно розчинені й не є ні масовими, ні, тим більш, провідними хоч би в якій їх частині. Контакт племен, що належали до черняхівської матеріальної культури, з сарматським населенням мав місце, але був обмежений. У вузькому розумінні сарматів не можна уважати субстратом черняхівської культури, тобто вони не були її творцями. Наявність сарматських ознак на пам'ятках розвинутої, пізньої та фінальної стадій культури не викликає сумнівів. Очевидно, що сармати відіграли вельми помітну роль у розвитку черняхівської культури, однак вже після того як вона виникла та склалися її основні особливості. Ми уважаємо культурні риси сарматського походження суперстратними, тобто вони наклалися на вже сформовану культуру в процесі її поширення на нові території. Можливо, було кілька етапів входження сарматів у склад черняхівського населення. Оскільки при цьому кочовики переходили до осілого способу життя, слід говорити про асиміляцію сарматів черняхівськими племенами, але не про сарматів як одних з творців цієї культури. Нині найбільш дослідженим (хоча ще далеко не в деталях) є процес входження сарматів у склад черняхівського населення на пізньому етапі культури за матеріалами культури Синтана де Муреш в Румунії¹⁸ та пам'яток Буджака¹⁹. Скоріш за все це відбулося після того, як на півдні під час «скіфських» війн у III ст. деяка частина ранніх сарматів вже не була асимільована черняхівськими племенами.

Конкретні сліди цього початкового сарматського пласта в черняхівській культурі найважче ловляться археологічно. В умовах рухливого, нестабільного життя варварів у період війн не виникало довготривалих пам'яток, вивчення яких дозволило б скласти систематичні уявлення стосовно тогочасних процесів. Зокрема, поки що не ясно, коли і на основі якої конкретно сарматської групи в черняхівському обряді виникли поховання в підбоях та в могилах із заплічками (тобто з заглибленням у долівці).

Взагалі виглядає очевидним, що багаторазово постульовано в літературі уявлення щодо переходу сарматів до осілого способу життя як передумови їх входження до складу носіїв черняхівської культури є помилковим²⁰. Ситуація була діаметрально протилежною. Вони перейшли до осілості внаслідок того, що були асимільовані черняхівськими племенами.

¹ Гей О.О. Скифо-сарматські елементи в могильниках черняхівської культури в міжріччі Дніпра та Дністра // Археологія. — 1985. — Вип. 50. — С. 28.

² Петре А. Следы культуры Черняхов-Сынтана де Муреш в Малой Скифии // Dacia. — 1962. — VI; Diaconu Gh. Spätsarmatische Elemente in der Sintana de Mures-Tschernjachov-Kultur // Dacia. — 1966. — 10. — S. 362, 363.

³ Федоров Г.Б. О двух обрядах погребения в черняховской культуре (по памятникам Молдавии) // СА. — 1958. — № 3. — С. 241 і далі.

⁴ Гей О.А. Хронология // Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э. (Археология СССР). — М., 1993. — С. 147; Седов В.В. Славяне в древности. — М., 1994. — С. 248.

⁵ Гудкова А.В. Особенности этнокультурного процесса в черняховском обществе // Тези доп. україн. делегації на VI Міжнар. конгр. слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). — К., 1996. — С. 21.

⁶ Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — Киев, 1985. — С. 6—7, рис. 1; Гросу В.И. Хронология памятников сарматской культуры Днестровско-Прутского междуречья. — Кишинев, 1990. — Рис. 1, 2.

⁷ Винокур И.С., Вакуленко Л.В. Киселевский могильник I—II вв. н. э. // КСИА. — 1967. — Вып. 112.

⁸ Гросу В.И. Указ. соч. — С. 39.

⁹ Мелюкова А.И. Памятники скифского времени на Среднем Днестре // КСИИМК. — 1953. — Вып. 51. — С. 65—67.

¹⁰ Гросу В.И. Указ. соч. — С. 53.

¹¹ Щукин М.Б. К предыстории черняховской культуры. Тринадцать секвенций // АСГЭ. — 1979. — 20. — С. 68, 69.

¹² ОАК за 1913—1915 гг. — СПб., 1918; Сымонович Э.А. Погребение I—II вв. у с. Могильно в Подолии // КСИА. — 1966. — Вып. 107.

¹³ Магомедов Б.В. Культурно-этнические компоненты черняховского населения Северо-Западного Причерноморья по данным погребального обряда // Славяне и Русь. — Киев, 1979. — С. 72.

¹⁴ Седов В.В. Указ. соч. — С. 251.

¹⁵ Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М., 1975. — С. 320.

¹⁶ Никитина Г.Ф. Анализ археологических источников могильника черняховской культуры у села Оселивка. — М., 1995. — С. 101.

¹⁷ Dobrzanska H. Zagadnienie datowania ceramiki toczonej w kulturze przeworskiej // Archeologia Polski. — 1980. — Т. 24, з. 1. — Рис. 12, g, h; 13, b, d, e.

¹⁸ Diaconu Gh. Despre pandantivele prismatice de as din necropola de la Tirgisor // SCIV. — 1962. — 13, 2; Diaconu Gh. Spätsarmatische Elemente...

¹⁹ Гудкова О.В., Фокеев М.М. Сарматы і черняхівська культура в Буджацькому степу // Археологія південного заходу України. — К., 1992.

²⁰ Там же. — С. 98.

Одержано 20.01.2001

А.В. Гудкова

ОБ УЧАСТИИ САРМАТОВ В ВОЗНИКНОВЕНИИ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Роль сарматов в образовании полиэтнической черняховской культуры оценивают как довольно значительную. Современное состояние разработки хронологии позволяет детальнее рассмотреть проблему относительно начальной стадии культуры. В статье использованы материалы 63 ранних комплексов из 15 могильников и суммарные данные еще из 6.

В основном ареале ранних черняховских памятников не было достаточно масштабного массива предшествующих сарматских древностей. Поэтому сарматы не могли стать количественно заметной частью черняховского населения. Следовательно, его обряд погребения с ингумацией не мог сложиться на сарматской основе. Скучность и неяркость сарматских признаков подтверждают это. Тем не менее на ранней стадии культуры существовало определенное взаимодействие между соседними этносами, которое значительно усилилось в дальнейшем. Сарматов нельзя относить к субстрату черняховской культуры. Их черты являются суперстратными, они накладывались на уже сформировавшуюся культуру в процессе ее распространения на новые территории. Представление о переходе сарматов к оседлости как о предпосылке их вхождения в состав носителей черняховской культуры ошибочно. Они перешли к оседлости вследствие того, что были ассимилированы черняховскими племенами.

ABOUT A PARTICIPATION OF THE SARMATIANS
IN THE ORIGIN OF THE CHERNYAKHOVIAN CULTURE

The role of the Sarmatians in formation of the polyethnic Chernyakhovian culture is estimated as rather significant. The modern state of working out the chronology allows us to consider the question about the initial stage of the culture more minutely. We use the materials of 63 early complexes from 15 burial grounds and summarized data from other 6 ones.

In the basic area of early Chernyakhovian sites, there was no enough large body of previous Sarmatian antiquities. Therefore, the Sarmatians were unable to become a quantitatively noticeable part of the Chernyakhovian population, and, hence, its funeral rite with inhumation cannot be formed on the Sarmatian base. The poverty and dullness of Sarmatian features confirm this fact. Nevertheless, on the early stage of the culture, a certain interaction between the neighbor ethnoses existed, which became much stronger later on. The Sarmatians cannot be considered as the substratum of the Chernyakhovian culture. Their features are referred to a superstratum, since they were imposed upon the culture already formed in the process of its expansion to new territories. The idea about the Sarmatians' turning to a settled mode of life as the precondition of their inclusion into the membership of the Chernyakhovian culture carriers is false. They turned to a settled mode of life as a result of assimilation by Chernyakhovian tribes.

A.С. Русяева

ДОМАШНІ СВАТІЛИЩА І КУЛЬТИ
В АНТИЧНИХ МІСТАХ ПІВНІЧНОГО
ПРИЧОРНОМОР'Я VI—II ст. до н. е.

Стаття присвячена розгляду домашніх святилищ і культів доримського часу на засадах археологічних матеріалів у зіставленні з писемними та епіграфічними джерелами, які загалом до цього часу ще спеціально не досліджувалися.

Релігійні вірування понтійських еллінів в античний час формувалися в різних екологічних та соціально-економічних умовах; нерідко залежали від того, що було перенесено безпосередньо в період колонізації Північного Причорномор'я окремими групами іонійських та дорійських переселенців і що зрештою спромоглися зберегти та привнести нового їхні нащадки. Еллінська релігія пронизувала всі сфери життя людини: сім'ю (через численні сімейні обряди), рід, деми, фратрії, філії, нарешті, поліс загалом¹. Дім (...) або сім'я (...) уважалися найголовнішою складовою поліса, для розвитку якого важливе значення мав релігійний менталітет не лише окремих громадян, а й кожної сім'ї.

Зосередження усіх основних божеств для громадського шанування на спеціально відведених ділянках у містах та за їх межами, спорудження храмів і олтарів, регулярне проведення численних свят не заважало еллінам влаштовувати обряди у власних будинках. Релігійний ритуал завжди був пов'язаний з молитвою, якщо це навіть було і найкоротше звернення до бога. Грецька молитва містила в собі щоденні надії та сподівання на краще майбуття, в ній звучали найрізноманітніші прохання².

Різні події, що відбувалися в кожній державі, місті, сім'ї та античному світі загалом (війни, перемоги або поразки, врожаї, засухи і голод, епідемії та тимчасові хвороби, народження й смерть, ініціації та шлюбів, далекі подорожі, щасливі повернення або відсутність будь-яких звісток про родичів і друзів), вимагали від елліна провести той чи інший обряд не лише в громадському святилищі, а й у колі сім'ї або наодинці з собою в тому місці дому, яке було, за давньою традицією, відведено божествам — його охоронцям та захисникам.